

КЫРГЫЗ ЭЛ ПЕДАГОГИКАСЫНДА БАЛДАРДЫН ДЕН СОЛУГУН ЧЫНДОО ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

ОПЫТ ОЗДОРОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

1. *Дени сак муунду тарбиялоо улуттун улуу идеалы катары*

Ар бир этностук бирдиктин өзүнө таандык басып өткөн тарыхый жолу, тажрыйбасы адамзат тарыхын, пикирин жана көз карашын байыта турган педагогикалык маданият өрнөктөрү боло тургандыгы талашсыз. Башка калктарга салыштырмалуу кыргыздар дээрлик XX кылымга чейин расмий таалим-тарбия мекемелерин курууга жетише албагандыгы алардын салттуу тарбия маданиятын ар тараптуу өнүктүрүүсүнө өбөлгө болгон. Кыргыз элинин бүткүл тарых боюнча өнүгүшүнө өбөлгө болуп келе жаткан маданиятынын эң өзөктүүсү дени-сак муунду тарбиялоого байланыштуу акыл ойлору жана тажрыйбалары.

Ырасында эле, дени сак муунду тарбиялоо көчмөн кыргыз коомунун жер үстүндө бакубат тиричилик өткөрүшүнүн эң зарыл шарты болгон. Кыргыз элинин катаал турмуштук шарттарга карабай этнос катары сакталып, башка улуттар менен тең ата даража күтүп жашап келиш себептеринин бири да алардын жашоо тиричиликти, өмүрдү, ден соолуктуу баалоо, чындоого байланыштуу маданий салттарынын бекемдиги менен байланыштырып кароого болот. Кыргыздар мекендеген ажайып аймактар ырыскага, табигый байлыктарга бай, куттуу, берекелүү болгону белгилүү. Бирок, ал жайлардын азыктарын алты саны аман, алдуу-күчтүү, шамдагай, кайраттуу, чапчаң адамдар гана өз тиричилигине жараша колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Алсак, бир эле жашоо азыгы болгон кийикти атып алуу үчүн мергенчилер адам буту алгач ирет баскан аска-зоолорду аралап бери дегенде жетимиш – жүз чакырым жол басып, айбанаттардын кыймыл-аракетине шайкеш шамалдай тез чуркоого туура келген. Ал эми күн сайын кайталануучу кой кайтаруунун өзү эле адамдан 7 – 15 чакырым жол басууну талап эткен. Демек, урпактарды дене күч жактан тарбиялоо аларды эл катары жашоо-турмуш кечирүүгө даярдоо, бактылуу келечегин камсыз кылуу менен бирдей түшүнүктө каралып алардын жай турмуш образынын ажырагыс компонентине айланган.

Ошондуктан кыргыздар келер муундун адам насилине таандык баардык сапаттардын баарынан кем-өксүксүз өмүр сүрүүнү өйдө коюп, ал

ийги тилектерин ишке ашыруунун ар кандай амалдарын таап, туруктуу турмуш баалуулугуна, эскирбес эрежесине айландырууга далалат кылышкан.

Кыргыздар бул дүйнөнүн бардык баалуулуктарынын башаты «ден-соолук», таттууларынын таттуусу «жан», турмуштун негизи «амандык», «тирүүчүлүк» деп эсептешкен. «Жамандыкты амандык жеңет» – дешип, бар болуунун өзүн бакыт катары санашкан. Тынымсыз согуштар менен коштолгон көчмөн турмушта балдардын бөөдө кырсыктан тышкары, алты саны аман өсүп жетилиши ата-энелердин эң башкы бактысы болгон. Кыргыз элинин салттуу маданиятындагы бул көз карашты Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларынын биринде төмөнкүчө туюндурган: «Ата-эне кургур баланы көп жашайт өмүрү узун болот, ченемсиз узун болот, чеги көрүнбөгөн узун өмүрлүү бала туулат деген үмүт менен күтөт да, болбосо бала жаратып адамдар азабын тартып эмне?» [1,78]

Ата-эне үчүн эң улуу кайгы бул балдарын жоготуу болгон. Ошондуктан ар бир ата-эне «Эми ошолордун жамандыгын көрбөйүн», «Балдарымдын алдында кетейин» - деп тилек кылган. Эгерде өзүнөн мурун балдарына кырсык чалса: «Атаңкөрүнүкү, ушундан көрө мен кетсем эмне?!» - деп өмүр бою өкүттө өткөн.

Адатта, кыргыздар азыр да бири-биринин алжайын, турмушун балдарынын дени сак, бакыбат өсүп-чоңоюп жатканына байланыштуу карашат. Ушундан улам, учурашарда «Бала-чакаң аманбы?», «Ойноп-күлүп, чоңоюп жатабы?» – деп сурашса, коштошордо «Балдарың аман болсун», «Алардын бетинен өөп кой» – деген жакшы сезимин, ак тилегин, каалоосун билдирет.

Кыргыз элинде алдуу, күчтүү, кайраттуу, шамдагай, эптүү балдар үй-бүлөнүн гана эмес бүт айылдын, уруунун, элдин сыймыгына, сүймөнчүгүнө айланган. Балдардын ден-соолугу бекем өсүшүнө улуу-кичүү бүтүндөй жамаат кызыкдар болуп, камкордук көрүшкөн. Ошондуктан «Бала болсо шок болсун, эки көзү от болсун, эгер андай болбосо, бу дүйнөдө жок болсун» деп айтышкан. Эл ичинде дени сак, бакубат балдары бар ата-энелерге ар дайым өзгөчө сый-ызаат менен мамиле кылышкан. Ал эми араңжан, оорук-

чан балдар баарынын жүрөгүн оорутуп, аёо менен мамиле кылууга чакырган. Кыргызда «Балам жинди болсо да, бою узун болсун» – деген макал ар кандай чечмеленип жүрөт. Биздин оюбузча, анын түпкү идеясын баардык маселе адамдын жеке аракети, кыймылы менен чечилген көчмөнчүлүк шарттагы ата-энелердин дени сак перзент жөнүндөгү үмүт-тилеги менен байланыштырып кароого болот. Көпчүлүк кыргыз энелеринин балдарга «Кубатым... аман-эсен чоңоюп, алдыга өбөк, аркага жөлөк болор бекенсиң... О, садагаң болуп кетейин, өпкө-жүрөгүмдү кагайын Алда балекетинди алайын, өмүрүң узун болсун, алганын жакшы болсун Кудам өмүрүңдү узун кылсын» деп кайрылуусунда эң обол саламаттык-сактыкка басым жасалат.

Улуулар колго суу куйган же бир ишине кичи пейилдик менен кол кабыш кылган балдарга «*Өмүрүң узун болсун!*», «*Өмүрлүү бол!*», «*Көп жаша!*», «*Менин жашыма жет!*» – деп алкоо, баталарын беришкен. Ата-энелер балдарынын өмүрү узун болсун деген тилекте узак жашаган адамдардын үйүнө белек-бечкегин алып барып, атайын батасын алып беришкен. Ата-энелер балага жаңы кийим кийгизгенде да «баланын көйнөгү чирик, өмүрү тирик болсун», «кийимиң күзгө жетсин, өзүң жүзгө жет», «кийгениң морт болсун, жаның бек болсун» – деп жалгыз тилегени перзентинин ден-соолугу болгон.

Дегинкиси, кайсыл себептерге байланыштуу берилген бата болбосун, алардын өзөгүн «Узун өмүр, жаштуу бол», «Өмүрү узун болсун, өрүшү кенен болсун», «жаш бөбөктүн өмүрүн узак, бактылуу кыл. Ата-энесин, эл журтун эсен кыл» деген ден соолуктун, узак өмүрдүн баа-наркына байланыштуу түшүнүктөр түзгөн. Балдардын жаны бекем жана өмүрү узак болушу жөнүндөгү элдик тилектер ат коюу салтында да ачык байкалат. Кыргыз элиндеги Болотбек, Темирбек, Кылычбек, Кайрат, Медербек, Кубатбек деген ысымдар ата-энелердин ден-соолугу чың, кайраттуу, алдуу-күчтүү, өткүр болсун деген тилек үмүттөрүн тастыктап турат. Улгайганча алданкүчтөн тайбай, ден-соолугун сактап, кайраттуу өмүр кечирген карыялар ар дайым ардакталып, ысымдары легендага айланган. Ошондой карыса кайратынан жазбай, эл намысы боло алган карыялардын катарына «Манас» эпосундагы Кошойду кошууга болот.

Ал эми баатырлардын пири аталган атактуу Эр Солтоной «...эл эстутумунда сакталган далилдер боюнча 1640–жылы Таластын көкүрөгүндөгү Чоң Кошой деген жерде туулуп, 1733-жылы 93 жашында Сокулук суусунун боюндагы калмактар менен болгон салгылашта курман болгон деп айтылат». [5, 32 б.]

Кыргыз элинин өмүрдү, ден соолукту баалоого байланыштуу салттарын оорукчан адамдын абалын суроо салттарынан да көрүүгө болот. Элде ооруп төшөк тартып, дары-дармек ичип жаткан адамды алыс-жакындардын баары кабар алып сурап турушкан. Адатта, оорукчан адамды көрүүгө күндүзү барышкан. Онтоп ооруп жатса да шек алдырбай, чыдамдуулугун көрсөтө алуу «Кандай болуп калдың?» – дегендерге оорулуу: «Жакшымын» – деп жооп берүүсү кыргыздардын адеп салтына таандык көрүнүш. Кыргыздарда алыска жөнөгөндөр же алыстан кайткандардын аманчылыгын тилеп төмөнкүдөй баталар берилет:

1. Аскерге жөнөгөндөргө: Эсен-аман эл четине, жоо бетине барып кел, кагылайын. Кудайым сени бөөдө кырсыктан, бейкүнөө ажалдан сактасын, алтын башыңы, алты саныңы аман кайтарсын.

2. Сапарга чыккандарга: Ак жол, садага болоюн, сак-саламат барып кел. Жолуң шыдыр, жолдошуң Кыдыр болсун. Оомийин.

3. Алыстан кайтканда: Аман-эсен келипсиң, кагылайын. Зарыгып күттүк. Теңирим эми элиңден оолактатпай, жериңден алыстатпасын. Кудайым үй-очогуңда, эл-жериңде жашоону буюрсун.

Айтылгандар кыргыз эл педагогикасында өмүр, жашоо, дени-сактык эң башкы дөөлөт катары турмуштун бардык чөйрөсүндө актуалдаштырылып келгендигин тастыктайт. [4, 311 б.]

Ден соолукту сактоо жана чыңдоонун факторлору жөнүндөгү элдик көз караштар.

Колдо болгон тарыхый, этнографиялык маалыматтар кыргыздар дени сак, алдуу-күчтүү муунду кантип жетилдирип тарбиялоо жөнүндө бай эмпирикалык билим жана тажрыйбага ээ экендиги туралуу тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Элдин пикири боюнча, баланын алты саны аман болуп төрөлүшү эң оболу үй-бүлө куруунун эреже-салттарынын так сакталышынан көз каранды. Ошондуктан жар тандоодо болочок жубайынын теги, тукумунун саламатчылыгына, тазалыгына маани беришкен. Дене-мүчө жана зээн жагынан кем-өксүк балдардын төрөлүшү тууган аралык никеге байланыштуу болорун таасын түшүнүшкөн. Ошондуктан, куда-сөөк күттүдө санжырага таянып алардын ата-тегин сүрүштүрүп билип, астейдил акылдашып, анан бүтүмгө келишкен

Анткени, санжырада кай тукумдун канчанчы муунунда кандай мыкты адамдар өткөндүгү өзүнчө жомоктолуп айтылат. Элдик педагогиканын эреже-мыйзамдары ата-теги бир адамдардын үй-бүлөлүк турмуш куруусуна чектөө койгон. Чындыгында эле, өткөн мезгилдеги кыргыздардын салты боюнча бир уруудагы адамдардын же-

ти муунуна чейинки никени осол иш катары карашкан. Кыргыздар баласын үйлөнткөндө башка айылдан, башка уруудан кыз алып берүүгө аракет кылышкан. «*Өз айлынан аял алгандын тукуму – күйүл күчүк, кыр ашырып алгандын тукуму – карышкыр, ашуу ашырып алгандыкы – арстан*» деген сөз мына ошондон калган. [5, 32 б.]

Үй-бүлө курууда тууган-уруктун чегин эске алуу салты «Манас» эпосунда да айкын аныкталган. Хан Жакып канды тазартуу, тукумду жакшыртуу максатында Манасты тажик кызы Каныкейге үйлөйт. Эпостогу «Курама темир курч болот» деген накыл сөздүн төркүнү да ушуну туюнтуп турат.

Элдин турмуш практикасында баланын ден соолугу, туура өсүп жетилиши жөнүндөгү камкордук, ал жарык дүйнөгө келе элек, түйүлдүк кезинде эле башталат. Адатта, эне болуучу, кош бойлуу аялды айлана-чөйрөдөгүлөр ызааттап сыйлап, ар түрдүү камкордукка алышкан. Анын көңүлүн чөктүрбөө максатында өлүм-житим болгон жайларга барууга, караңгыда жалгыз калууга тыюу салышкан. Ал чочуп же сезгенип калса, ашыкча ой-санаага батса курсактагы балага доо кетерин эл жакшы түшүнгөн.

Өзүнүн жана баланын ден соолугун сактоо максатында кош бойлуу аялдардын жылаңайлак басуусуна, оор жүк көтөрүүсүнө, жагымсыз азыктар менен тамактануусуна жол беришкен эмес. Турмуштук тажрыйбалардан улам баланын алты саны аман, чыйрак төрөлүшү аялдардын кандайдыр бир тамакка болгон көксөөсүн канааттандырууга көп байланыштуу экенин да билишкен. Муну «аялдардын талгагы» деп мүнөздөшкөн. Кош бойлуу аялдардын талгагын канааттандырууга калк канчалык жогору маани бергенине этнограф И.С. Колбасенконун кыргыз элине канаатташ казак элине байланыштуу келтирген фактылары да жакшы далил боло алат. Ал: эгерде казак аялы камандын этине талгак болсо, анын талабын канааттандыруу үчүн дин да, элдин арам, адал тамак жөнүндөгү ишенимдери да эске алынбайт, - деп жазган [8, 46 б.] Дал ушундай эле ишеним кыргыз элинде да кеңири кездешет.

Чындыгында эле ар кандай элдин дене тарбия маданияты алардын *тамактануу маданияты* менен тикеден-тике байланыштуу. Анткени, күндөлүк жашоо-турмушта колдонулган оокат-азыктар адамдардын физиологиялык муктаждыктарын гана канааттандыруу менен чектелбестен, аларды оору-сыркоодон сакайтуу, ден соолуктарын чыңдоонун да бирден-бир шарты. Жалпысынан алганда, кыргыздардын салттуу тамактарынын дээрлик бардыгы орду менен, ылайыгына карап, туура колдонулган учурда адамдардын ден соолугун чыңдоого, бейтап болуусуна бөгөт коюуга

багытталган. Кыргыз тоолорунун шарттарында тамакты мүнөзүнө жараша ылгап ичүү жана өзүнүн табын да эске алуу менен тамактануу зор мааниге ээ болгон. Кыргыздар адамдын ден соолугунун начарлашынын негизги себебин денедиги *ысык* жана *суук* деп аталган карама-каршы эки башталманын тең салмактуулугунун бузулушу менен байланыштырышкан. Ошондуктан бейтап адамдардын тамырын кармаган табып, оорунун себебин аныктап, «суугу ашып» кеткен болсо, *ысык* таптуу, ал эми «ысыгы ашып» кеткен болсо, *суук* таптуу тамак берип дарылоо жолун сунуш кылган. [6, 76 б.] Оорукчан адамдын абалына жараша «сууктап» же «ысыктап» дарылоонун мөөнөтү, режими да табыптын өзү тарабынан аныкталган. Арийне, кыргыздардын салттуу тарбия маданиятында кан тамыр, жүрөк ооруларына себеп болуучу малдын майынан даярдалган тамактар басымдуулук кылган. Ошону менен бирдикте көчмөн кыргыздардын тамак-аш рационасында ал майлуу тамактардын сиңимдүүлүгүн арттыруучу жана ден соолук үчүн тескери таасирин нейтралдаштыруучу азыктар да арбын колдонулган. Алардын катарына «чык» жана ак кошулган же актан жасалган оокаттарды кошууга болот. Алсак, «аксерке» жаш эттин сорпосуна кымыз катыкталып жасалгандыктан кычкыл келет, майлуу этти сиңирүүгө, «аш кылууга» жардам берет. «Ала дөн» ушундай эле максатта шорпого айран, сүзмө катыктоо жолу менен жасалат. Актан жасалган организмге жагымдуу азыктардын башатында айран, жуурат турат. Айран күндөлүк турмушта дамамат колдонулуп келген тамактардын катарында тургандыктан, аны уютуунун сырлары муундан муунга, энеден кыздарга нуска катары өтүп келет. Айрандын курамындагы таза белоктор, сүт кычкылтеги, пайдалуу микробдор, витаминдер, антибиотикалык касиетке ээ, адамдын тамакка көөнүн чаптырып, оокат сиңирүүгө көп көмөк көрсөтөт. Айрандын дарылык касиети азыркы медицинада да жогору бааланат. Кыргыздар тарабынан абалтан суусундук жана ден соолукту чыңдоо максатында өтө кеңири колдонулган азыктардын бири – кымыз. Кымыз оокат сиңирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө өбөлгө болору, организмдеги зат алмашуу процессин активдештире тургандыгы азыркы медицинада да таанылды.

Кыргыздар бир кыйла жапайы өсүмдүктөрдү жашылча ордуна колдонуу аркылуу табияттан түздөн-түз алына турган витамин жана минералдардын ден соолук үчүн маани-маңызын мыкты түшүнүшүп, экологиялык жактан таза, табигый шарттарда жетилген жапайы бадалдардын мөмөлөрүнөн ден соолук үчүн керектүү заттарды алуу тажрыйбасына ээ болушкан. Муну «*Өсүмдүгү жок жай, өлүм менен барабар*» деген эл макалы

да ырастап турат. Кыргыз эли кымыздык, ышкын, чукуру, жалбыз, каакым, сарымсак, көбүргөн, мисте, жаңгак, бадам, бөрү карагат, кийик от, чие, алча, долоно, жийде, сейдене, ит мурун, зире, сары чай чөп сыяктуу табигый өсүмдүктөрдү азыр да кошумча азык катары кеңири пайдаланышат. Ал эми ачарчылык, жут жылдары эл билермандары жапыс өскөн жапайы алчалардын, сопкелди сыяктуу өсүмдүктөрдүн тамырларын негизги азык зат катары пайдаланышып, бир топ эл аман калган. Булардын айырмалуу белгилерин «алча түбү алмадай, сопкелди түбү кызыл чайдай» деп кыска жана нуска сөздөр менен түшүндүрүшкөн. Жогоруда эл тарабынан өздөштүрүлгөн өсүмдүктөрдүн ар түрдүү витаминдерге байлыгын азыркы медицина да далилдеп жатат. Өткөн учурларда жашоо–тиричилик, ден соолук үчүн мааниси чоң мындай өсүмдүктөрдүн кай мезгилде бышып жетилип, кай жерлерде өсүшүн балдарга кичинекей кезинен эле үйрөтүүгө кам көрүшкөн. Ошондуктан элде азыктуу өсүмдүктөрдү жыйноо балдардын кызыктуу ишмердүүлүгүнүн бири катары каралган.

Дени сак муунду жетилдирүү элдик медицина менен тикеден-тике байланышта болгон. Кыргыздар тарыхый шарттарга байланыштуу башка цивилизацияларда жаралган медициналык билимдерден толук кабардар болбогондуктан турмуштук тажрыйбаларга таянып өз урпактарынын ден соолугун оору-сыркоодон сактоо, кажар күчүн чыңдоо жана өнүктүрүү боюнча системалуу салттуу билимдерди жаратууга жетишишкен. Бирок, салттуу билимдеринде бири–бирине анчалык коошо бербеген эки башка өңүт ачык байкалат. Биринчиси – илгерки ишеним-ынанымдарга негизделген билимдер, экинчиси – реалдуу эмпирикалык билимдер.

Балдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоого байланыштуу ишенимдердин катарына «киренелөө», «апаптоо», «сүт тиши түшкөндө нанга ороп итке берүү», «ооруну тергеп айтуу», «колго чыккан сөөлдү айды карап туруп жаңы шыпыргы менен шыпыруу», «баланын мойну тез катсын деп кой союлганда тырнактай кырк кесим кесип алып, жаш бала жаткан үйгө илип коюу» сыяктуу ырым-жырымдарды кошууга болот.

Балдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо ар качан көздүү билерман адамдарга карата муктаждыкты жараткан. Ошонун негизинде кыргыз элинде илгертен табыпчылыктын *тамырчы, канчы, терчи, учуктоочу, дарымчы, тилмечи, кайрычу сыяктуу тарамдары өнүккөн*. Алар малдын ички органдарынан же жапайы талаа чөптөрүнөн дарыларды өз колу менен жасашкан. «Адегенде элге белгилүү табыпкерлер дарыны сактай турган жайга, идиштерине өзгөчө көңүл бурушкан. Мисалы: куук (ума) – эркек козу же улакты алты

айлык (жүгүрө элек) кезинде союшкан. Сойгондон кийин дароо улактын же козунун умасын алып, тазалап, ийлеп, сайдын ташын күйгүзүп, андан алынган акиташ менен өңдөп, даярдап алышкан. Мындай баштыкчада даярдалган дарылар жогорку сапатта болуп, өзүнүн күчүн жоготпостон, аларды көпкө чейин сактоого мүмкүн болгон. Ошондой эле дарыгер–табыптын дарыны ийлеп, ийге келтире турган териден даярдалган «жаргак», «жыгач сокусу», «өлчөө кашыгы» болгон. Бул куралдарын табып өзүнүн эң жакын адамына же жакшы көргөн шакиртинге калтырып кеткен, айрым учурларда өткөрүп берген». [9, 46 б.]

Тамырчылардын айтымы боюнча, бир ай, эки ай жалаң суу ичип жата берген оорулар көп болуучу. Суу ичкен кезде ысыктап калат деп ооруган адамга бир чымчым дан да, бир тиштем эт да, ууртам сорпо да беришкен эмес. Тамырчылар кабыргасынан сезгенген, келте жана ошол өңдүү оорулар менен ооруган кишилерди он – он беш күн жалаң суудан башка нерсе бербей, арыктагып жилигин үзүп туруп, анан ашка аралаштыруучу. Алды менен ооруган кишиге бир нече күнү чаңыт жарма, анан кийин бир нече күнү коймолжун жарма берип, акырындап сүлө сабактап отуруп, ашка аралаштырып, тамакты бир нече күнү ылгап ичиришкен.

Элдик оозеки мурастарда да, күндөлүк турмушта да кеңири белгилүү дарыгерлик кесиптин «сынчы». Алар сынган жерди сөөк туура бүткөндөй кылып таңып коюшкан. Шакшакты алгандан кийин эрмен, ак кодол, шыралжын менен буулаган. Алдын алуу үчүн элдик дарыгерлик: мумияны арчанын ашы менен кошуп, ийлеп, андан кийин пайдаланышкан. Жети түрлүү чөптү көп колдонуп келишкен (мамыры, эрмен, ак кодол, шыралжын, көкөмерен, шыбак, уу коргошун). Уу коргошун оорулууну сырткы оорудан коргосо, жети чөптүн кошулмасы ички шишикти жоёт дешет. Уу коргошунду сөөктөгү мите куртту жоготуу үчүн кулгуна жарага салып койгон жана тез-тез көзөмөлдөп турган. Оорулуунун оозунан ак көбүгү чыкканча тартышкан. Андан соң уйдун сүтүн берип турган. Себеби, ууну кесет дешкен.

В.В. Радлов жазып алган вариантта кашкулак өтү, арак, бал дары катары колдонулганын тастыктаган саптар кездешет:

«Кашкулак өтү бар бекен?

Кан темир дары бар бекен?

Ичине эсип бериңер, ташына сүртүнөр.

Арагына бал кошуп, аны ичемин бериңер». [12,1016.]

«Манастагы» элдик медицинанын экинчи тобуна элдик хирургия жана ошого байланышкан жөнөкөй хирургиялык аспаптар, сынган сөөктү айыктыруу ыкмалары тууралуу маалыматтар ки-

рет. Кыргыз дарыгери колдонгон аспаптардан эпосто жараны тиле турганда колдонулган «аштар» аттуу скальпель формасындагы курч бычак жөнүндө маалымат кездешет.

Эпос боюнча согуштан кийин жоокерлердин жараттарын уулуу жаа жебесинен арылтуу жана дарылоо максатында колдонулуучу «*тинтүүр*» аттуу хирургиялык аспап туралуу маалыматтар да көп учурайт. Көрүнүктүү тарыхчы И. Молдобаевдин кыргыз информаторлорунан алган маалыматы боюнча «...тинтүүр адамга жаанын огу ж.б. куралдын сыныгы калып калган жерге салып («тинтип») ок канча тереңдикте жатканын өлчөй турган аспаб. Экинчи функциясы – окту же башка куралдын сыныгын ордуна копшутуп, жаратын тазалоо. Карыялардын айтуусу боюнча тинтүүр алтын, күмүш, темир зымдан жана эң айла кеткенде тоолгудан да жасалчу экен». [11, 110 б.]

Балдардын дене-боюн чыңдоо жана өнүктүрүүнүн этаптары.

Жаңы төрөлгөн баланын ден соолугу чың болсун деген ниетте туздуу суу менен жуунтушкан. Андан сон эң алгачкы «ит көйнөк» деп аталган ак көйнөгүн кийгизишкен. Айрым көп жашап, көптү көргөн карыялардын бизге берген маалыматына караганда, ал көйнөктү алгач баланын жаны бекем болсун деп итке жаап, андан соң кийгизишкен. Анын «ит көйнөк» деп аталышы да ушундан калган.

Дегинкиси, кыргыздар «...итти да адамды ар кандай жамандыктан коргоочу касиетке ээ деп ишенгендиктен, анын жүнү, тиштерин тумар катары, айрыкча балдар үчүн пайдаланышкан. Балдары турбай, чарчай берген ата-энелер жаңы төрөлгөн баласынын кулагын көзөп, иттин жүнүнөн өткөрүп коюшкан. Сары иттин жүнү өзгөчө күчкө ээ делген. Иттин тиштерин да бөбөктүн кийим-кечесине тигип коюшкан». (Кыргыздар 13. 207)

Кыргыздар баланын дени сак өсүшү үчүн алгачкы кырк күн өтө маанилүү деп эсептешип, бул мезгил аралыгындагы эне менен баланын ден соолугуна өзгөчө камкордуктарды көрүшкөн. «Жаңы төрөгөн эне деле жаш баладай» дешип аларды оор жумуштан алыс кармашкан. Айрыкча энелердин муздак сууга кол салып, муздак темир кармап иштешине жол беришкен эмес.

Кыргыздар балдарды ысык-суукка чыдамдуу кылып тарбиялоону ымыркай кезден баштоо зарылдыгын түшүнүшкөн жана аны жүзөгө ашыруунун катаал, бирок кайтарымдуу амалдарын табышкан. Алардын бири баланын жылаңач денесин жамгырга тосуу жөрөлгөсү. Бул этнопедагогикалык факт, жөрөлгө туралуу А. Токомбаевдин «Таң алдында» романында төмөнкүдөй эпизод бар. Көк чөбү жайкалган кыргыз жайлооло-

рунун биринде жамгыр көз ачырбай төгүүдө. Күндүн күркүрөгү менен коштолгон жамгырдан жалтанбаган жаш келин баласын бешиктен чечип алып, эшик оозуна келип, шатырата төккөн жамгырга атайылап тосот. Мунун башатында баланын денесин ысык-суукка чыдамдуу болуп өсүшү жөнүндөгү энелердин илгери тилектери менен акылман педагогикалык табылгасы жатат. Көчмөн кыргыздарда мындан башка үч-төрт жашар балдарды энеден туума кылып жылаңачтап боз үйдөн боз үйгө татырактатып чуркатуу ыкмасы да таркаган. Мындай көнүгүүлөргө, сыноолорго көнүккөн кыргыз балдары нөшөрлүү жамгырда калып көл-шал суу болгондо да ооруга чалдыгышкан эмес.

Балдардын ден соолугун чыңдоо, кыймыл-аракетке адат алдыруу системасы алардын бешиктеги мезгилинен эле башталган. Тажрыйбалуу энелер балдарды бешикке бөлөп же чечип жаткан мезгилде эле буту колун созуп, оңго-солго ыкчам-ыкчам оодарып, бүткүл дене-боюна кан жүгүртүүчү көнүгүүлөрдү аткарышкан. Бешик жана ага байланыштуу жөрөлгөлөр ымыркай баланын гигиеналык жактан таза өнүгүшүнө ыңгайлашкан. Бешиктеги «күлтүк» жана «шимек» деген жыгачтан жасалган ымыркайдын дааратына жана ичин бошотуп алууга ыңгайлашкан инструменттер баланын алды ар дайым таза жана кургак болушун камсыз кылган. Бешик балдардын реакциясына жараша терметилип, ымыркайдын денесин кыймылга көнүктүрүүгө ыңгайлашкан. Ал эми баланы уктатарда же ыйлаган учурда бешикти эненин чексиз сүйүүсүнө, мээримине ширелген жагымдуу «бешик ырдын» коштоосунда терметүү баланын көшүлүп мемиреп уктап кетишин эле эмес, алардын организминин кыймылга болгон талабын да канаатандырууга багытталган.

Эл психолог, болгондо да ченемсиз чебер психолог болгон. Алар балдардын оюнга, кыймылга болгон каалоо, талабы эрте ойгонорун өз тажрыйбасы аркылуу таасын туя билген. Ошондуктан таалимчил табити жетик ата-энелер балдар бешикте колу чечилүү мезгилинде кармалап ойноп турушу үчүн оюнчуктарды илип коюшкан. Мындай оюнчуктар шартка жараша ар түрдүү болгон. Бирок, көбүнесе кыз балдардын бешигине көз мончок, уул балдардын бешигине тизмектелген чүкөлөрдү асышкан. Коштолуп айтылган ырдын маани-маңызы да, аткарылуучу кыймыл да балдардын курактык өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө, дүйнө таанымынын даражасына жараша улам татаалдашып олтурган. Алсак, бала бешиктен кийин сөздүн маанисин анча-мынча түшүнө баштаган мезгилде эркелетүү мүнөзүндөгү «Сал, сал билек» ырларынын коштоосу менен баланын колу-бутун алмак-салмак алаканга салып эркеле-

тип, кыймылдуу көнүгүүлөрдү жасата башташкан. Айрым ата-энелер баланы бир алаканына отургузуп, экинчи колу менен наристенин көкүрөгүнөн сүйөй кармап өйдө-ылдый, артка-алдыга, оңго-солго күүлөйт. Мындай көнүгүүлөр баланын жүрөгүн токтотуп, коркпостукка көнүктүрүү максатын көзөмөл тутуп төмөндөгүдөй ыр саптары менен коштолгон:

Кана, кана шумкар,
Кана, кана тулпар,
Мына, мына сызды,
Мына, мына тызды.
Кана, кана тоо,
Кана, кана зоо,
Мына мына атаң,
Мына мына энең. [4, 114 б.]

Ата-эненин баланы сүйүү жана эркелетүү менен баарлашкан сааттардагы ысык мээрим менен ыргактуу ырлары баланы эркисизден угууга, айрым учурда айтуучунун жүзүнө кароого, анын жасагандарын кайталоого мажбур кылган.

Кыргыздар баланын дене кыймылы жагынан өнүгүшүндөгү ар кандай өзгөрүүлөргө кылдат баам салышып, ага жараша туура камкордук көрүүнүн айла-амалдарын таба билишкен.

Кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды олтурууга үйрөтүүнү 5-6 айынан эле башташкан. Алгач аркасына жана эки жагына жөлөнгүч же жастык коюп өз алдынча олтургузушкан. Өз алдынча жөрмөлөп калган баланын кыймыл-аракетин кубатташып, алкашып стимулдаштырышкан. Тарыхый – этнографиялык маалыматтар боюнча кыргыздарда там-туң баскан балага жардамчы-көмөкчү катары жыгачтан жасалган төрт дөңгөлөктүү «чыгырык» деп аталган түртмө арабаны да колдонушкан. «Чыгырык» сөзү «...чыгырыгын имерип, Манастан калган дүрбүнү чын көзүн жиберип» - деп элдик фольклордо да колдонулат. Бирок, «чыгырык» байыркы кыргыздарга таандык оюнчук болгонбу деген маселе тактоону талап кылат.

Кыргызда балдардын жыгылып-туруп өз алдынча басып кетүү аракетине эч кандай тыюу салышкан эмес. Эгерде басам деп жаза тайып жыгылса да «...бала деген жети жашка чыкканча жерден токмок жейт» - деп жакшылыкка ыроолоп коюшкан. Бала каз-каз баса баштаганда баланын ата-энелери же ага-эжелери алгач эки колунан андан соң бир колунан жетелеп басууга көнүктүрүшкөн. Бул кыймыл-аракетте «Каз-каз бөбөк, каз бөбөк, Жалкоолонбой бас бөбөк» - деген сыяктуу ар бир кадамына төп келип жалгаша айтылып жаткан тамашалуу ырдын ыргактары балага дем берип, эргитип, арымын дагы улантууга шарт түзгөн.

Андан кийинки курактагы балдарды дене-күч жактан тарбиялоо иши кыргыздарда, ошондой

эле башка элдердин баарында ачык асман алдында, таза абада оюн аркылуу жүзөгө ашкан. Ачык асман алдындагы ар кандай кыймылдуу оюндар балдардын дени сак, алдуу-күчтүү, шамдагай болуп өсүшүн шарттаган. Балдар оюн аркылуу гана айлана-чөйрөнү тааныйт. Балдардын оюндары алардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана жыл мезгилдерине, убакытка, шартка карата айырмаланат. Мына ушуларга байланыштуу күндүзү, түндөсү, эшикте, үйдө ойноло турган түрлөргө бөлүнөт. «Бөрү, кой», «Аксак кемпир бапалак», «Коон үзмөй», «Чоо борум», «Ак чөлмөк» сыяктуу оюндар көбүнчө түнкүсүн, жаз, жай, күз мезгилдеринде ойнолсо, «Чикит», «Оромпой», «Уюм тууду», «Ак терек – көк терек» оюндары күндүзү ойнолот.

М: «Ак терек, көк терек» деген оюнда балдар экиге бөлүнүп, эки топ бири-биринен алыс аралыкта кол кармашып турушат да анан «Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?» – деп каршысындагы топко суроо бергенде алар чогуусу менен «Ак терек, көк терек, силерден бизге балаңча керек» – деп, бир баланы же кызды чакырышат. Ал эми оюндун шарты боюнча чакырылган бала каршы тарапка барууга милдеттүү. Ал бала күү менен катуу чуркап келип кол кармашып тургандардын бир жеринен бөлүп өтсө аларды өз тарабына алып келет, алар (бирөө же экөө) ошол топко кошулуп, дагы кол кармашып турушат. Ал эми бөлө албаса өзү ошол тарапка кошулат. Бул оюн ушул ыр менен улам кезек менен топтор сурап улана берет. Мындай оюн ырлары балдарды ар-намыстуулукка, коллективизмге тарбиялайт.

Кыргыз баласы боорун жерден алары менен бала аттын кулагы менен тең ойноп, жылкы-жаныбар менен сырлана өсөт. Семенов Тянь-Шанский көчмөн кыргыздардын күндөлүк турмушу, жан дүйнөсүндөгү ушул жагдайлар жөнүндө мындай деп жазат: «Кыргыздар өмүрүнүн жарымын ат үстүндө өткөрүп, аны менен жан бирге, жан жолдош болуп калышкан, ошентип, ал адамдын турмушундагы кымбат затынын бири». [13, 88 б.] Биздин пикирибизде көчмөн кыргыздардын балдарды дене күч жактан тарбиялоонун атка байланыштуу тажрыйбалары өз алдынча изилдөөнү талап этет. Балдар ат үстүндө жүрүүгө кичине кезинен эле күндөлүк турмуш агымы менен кошо адат алдыра баштаган. Мындай аракеттин алгачкысы баланы алдыга өңөрүп, колуна чылбыр карматып, аттын басыгын барабар башкаруу менен башталган. Бала 2-3 жашка чыкканда өз алдынча атка мингизип алгач жетелеп, андан соң өз алдынча башкарууга үйрөтө башташкан. Этнографиялык маалыматтар боюнча кыргызда «баланы атка мингизүү» салты болгон. Ага ылайык эркек бала 4-5 жашка чыкканда ба-

ланын ата-энеси айырмачын, тердик, токумдарын камдап, баланы кунанга мингизип, кой, тай союп бышырып жана да кадырлуу кийит чапандардан алып бир досунун үйүнө алып барат. Алар: «Оо, түкүнчө жигит болуп, эр жетип, атка минип, өзүнчө бастырып айылдап келген тура. Теңир жалгап, кудай кут кылсын! Ар дайым жолуң ачык болсун» - дешкен. Ушул өңдүү алкоолорду айтып, бата беришкен. Андан тышкары баланын жолунун ачык болушуна ыроо кылып, ар ким тапканын: кой, козу, тай, бото ж.б. беришкен. Ал эми айырмачка отуруу, ат бастыруу, жер кыдыруу, алыскы жекжааттарда болуу, чексиз кубанычка бөлөп, өрөпкүткөн, сүйүнткөн. Демек, баланын байсалдуу жолун биринчи жолу атка мингизип, эл, жер кыдыртуу менен баштоо, аны урматтоо менен коштолушу байыркы эле салт эмес, кечээ жакында эле көпчүлүк жапырт колдонгон кадимки эле тиричиликтик көрүнүш болгон. Анда биринчи атка минүү атайы белгиленип, бирок кызыктуулугу жана таасирдүүлүгү менен балага таалим берген.

Атка минүүнү эрте үйрөнгөн бала өзүн чоңдордун катарына кошулгандай сезген, жер кыдырып эл таануусу да эрте башталган. Атты суугаруу, жем-чөп берүү, меймандын атын алуу, жайгаштыруу ж.б. сыяктуу балдарга жүктөлгөн иштер алардын тажрыйбасын арттыра берген. Эпос-дастандардын мисалында «Аттан ажыраганда эрдин канаты кесилет», «Жоодо өлгөн баатырдын сөөгүн эл-жерине ат алып келет», «Эрди ат жалы сүйөөр», «Ат – адамдын канаты, эрдин жаны», «Ат, аттан кийин жат» кептерди балдардын кулагына куя беришкен.

Балдарды дене-күч жактан тарбиялоонун программасына ылайык алар жети жашка чыкканда *«ат жалын тартып минүү»* тажрыйбасына ээ болуш керек болгон. Бул кунан-тайга минген курактан айрымаланат. Бул курактан тарта балдар өз алдынча минип, жылкы багууга, ат үстүндө уктоого машыга башташкан. Жаш баланын жети жашынан ат минип, жылкы багууга атайы жиберилиши, аны ысык-суука, ачка-токко машыктырып тарбиялоонун эң кайтарымдуу методу болгон. Жылкыга карышкыр же каракчы тийсе да аттан айрылбаш керек болгон. Эл «Жылкыга жылкынын туягынан катуу уул жарайт» – дешип, бала эрен болуп жетилиши үчүн эчендеген катаал сыноолордон өтүшү шарт болгон. Аларга туруштук бере албаган балдарды *«тегин тартпаптыр»*, *«борпоң болуп калыптыр»*, *«аяк бошотоор»* болуп калышы мүмкүн деп, аларды тарбиялап жетилдирүүгө өзгөчө мамиле жасай башташкан.

Кыргыз балдары тай-кунандарды, азоолорду кулактап, чабакча туйлатып, өйдө-төмөн атырылтып, желин чыгарып үйрөтүүгө тикеден-тике

катышуу менен чыйралып, шамдагайлыгы арткан. Мында, абалы азоого этият жүгөн тагышып, өспүрүм балдарды жайдак мингизишкен. Балдар үйрөнчүк азоо жылкы туйлап, бет алган жакка секирсө үстүнөн түшкөн эмес. Азоо акыры чарчап, өпкөсүн кагып кежеңдеп барып, балдардын эркине баш ийген. Мааракелерде күлүктөрдү жарыштыруу, сыноо иши да «атка жеңил тайга чак» деп балдардын катышуусу менен аткарылган.

Арийне, ат үстүндө жүрүү көчмөн кыргыздардын дене тарбия системасынын негизин түзгөн, бирок жападан жалгыз системасы болгон эмес. Бара-бара балдар жоокердик өнөргө байланыштуу согуш оюндарына аралашып, эр болуунун таатаал программалык талаптарын өздөштүрүүгө киришишкен.

Балдардын мындай оюндары мекен сакчыларын, жоокерлерди даярдоонун эң олуттуу мектеби болгондуктан, анын усулдук жактан реалдуу турмушка жакын уюштурулушуна олуттуу маани берилген. Байыркы аңыз-аңгемелерде айтылгандай, душман тарап илгери жоолашкан эки уруунун майданга даярданып жатканын билиш үчүн балдарынын оюндарына байкоо жүргүзүшкөн. Эгерде балдары жоокердик өнөрүн ойноп жүрсө, анда ошол айылдын чоң кишилери майданга камынып жатышат, бейпил оюндарга алагды болсо жай-баракат жашап жатышат деп тыянак чыгарышкан.

Элдик дастандарда жоокер оюндарын муундан муунга таберик, билим өнөр катары өткөрүп берүү үчүн анын эреже-жоболорун, усул-ыкмаларын таасирдүү жана так чагылдырылган эпизоддорго кеңири орун берилген. «Манас энциклопедиясында» жоокер оюнуна кыскача талдоо берилип: «Эпосто сүрөттөлгөн жоокер айтуучунун гана көркөм фантазиясынан жаралбастан, алар реалдуу турмушка негизделген. Анткени кыргыз эли өзүнүн көчмөн турмушунда ар дайым сырткы баскынчы душмандан коргонууга даяр туруу үчүн мезгил-мезгили менен жоокер оюнун өткөрүп, согушка машыгып, такшалып тургандыгы белгилүү» - деп туура мүнөздөмө берилген. [10, 224 б] Эпосто Манастын өзү да көчмөн кыргыздардын оюн аркылуу жоокерликке даярдоо багытындагы атайын уюштурулган мектебинен өтөт. Дастандагы Манасты балалык чагында тарбиялоого байланышкан эпизоддор аркылуу кыргыз элинин эр жигитти жетилдирүүнүн факторлору жөнүндөгү салттуу көз караштарын, тажрыйбаларын реконструкциялап чыгууга болот. Эл бала Манасты жети жашынан баштап «улуттук таалим-тарбия мектебинин» мейкиндигинде жетилдире баштайт. Мисалы, тестиер Манас айылынан өзү теңдүү кырк баланы жыйнап алып, аларды эки топко бөлүп, кадимки беттешүү-кагылыш оюндарын ойлоп таап, аларды со-

гуш оюндарына чейин өнүктүрүшөт. Манас оюндун катардагы катышуучусу эмес, баарынын башын бириктирүүчү озгун лидерге айланат. Айрыкча күч жагынан теңи жок балбанга айланат, колуна тийген баланы далысынан капшыра кармап, бургай чаап чаңыртат, тамырлуу тал-теректи жулуп, күчүн сынайт.

Бала-Манастын тентектиги бул жерде эл тарабынан тескери мүнөздө эмес, шамдагайлык менен чыйрак жетилүүнүн педагогикалык шарты катары мүнөздөлөт. Маселенин түпкү маанисин даанышман, көсөм карыя Акбалта оңго жоруп, «бала болсо шок болсун, тентек бала оңолот, өлбөсө бир күн журт коргойт...», белге таңуу уул ушул» деп, болочок баатырдын келечегин жазбай тааныйт. Манас балдар менен уюштурган жоокер оюндарын бара-бара мазмундук жактан да, мейкиндик жактан да кеңейтип, алгач айылдаш балдар арасында гана уюштурса, кийинчерээк беттешүүгө башка айылдын, башка уруунун балдарын чыкырып ээн жайык талаада согуш оюндарынын мазмуну менен ыкмаларын күн санап кеңейте берет. Манас ар түрдүү оюн процессиндеги өзүнүн өрнөгү аркылуу өз курбалдаштарын туруктуулукка, жалтанбастыкка, согуш куралдарын чапчаң колдонууга машыктырат.

Мындай оюндар кечээ–жакынкы тарыхта эле жашап келгенин «Кызыл кыргыз тарыхы» китебинин автору Белек Солтоноев төмөнкүчө эскерет: «Жылкычылар ак кар, көк музда кыраңга жолум үй тигип алып, бири Манас, бири Алмамбет, бир канчасы кырк чоро, калганы Коңурбай, Жолой, көп кытай болуп, эки айрылыш согушканын нечен көрдүм» - деп жазган [14, 136 б.]

Жалпысынан кыргыздарда уул балдарды тарбиялоонун идеалы «Эр киши», «Эр жигит», «Эр алп» деген түшүнүктөр менен туюнтулган. Ал мурастарга ылайык «Эр алп», «Эр киши» – бул уул балдардагы баатырлык кайраттуулуктун жана коомчул нарк-сезиминин, өнөр-билим, тажрыйбанын жетилгендиги. Түрк элдеринин байыркы салттарына ылайык уул балдар «Эр жигит» деген наамга атайын эрдик көрсөтүп, сыноолордон өтүү аркылуу гана жетишишкен. «Манас» дастанында Манастын «Эр жигит» катары жетилиши эчен сыноолор, күрөштөр менен коштолуп олтурат. Түрк элдеринин салттарына ылайык эрдик көрсөтмөйүн, уул балдарга алп, эр жигит статусу, ошондой эле ысым ыйгарылган эмес. Буга байланыштуу «Коркут ата китебинде» мындай диалог кездешет. Казанбек уулу Ороздунун он алты жашка чыкканча аты жок жүргөндүгүнө аябай капа болгондо, Орозду атасына: «Ата, дөдөй чоңойдун, тайлагыңдай акылың жокпу? Тоодой чоңойдун, таруудай акылың жокпу, Өнөрдү атадан бала үйрөнөбү, же баладан ата үйрөнөбү?

Качан сиз мага капырлардын чек арасын көрсөтүңүз? Качан кылыч карматып, баш кестирдиңиз, мен сизден үйрөнө турган эч нерсе көргөн жокмун» - деп капа болот.

Чындыгында эле көчмөндөрдө баатырлар атайын тажрыйбасы мол адамдардын колунан таалим алып жетилишкен. Алсак, Манас баатыр катары Акбалта, Ошпурлардын көзөмөлүндө жетилген. Ал эми тарыхый инсан Эр Солтоной кыргыз баатырлары Ныяздан, Жалаңнайзадан сабак алып эрдик өнөргө, балбандыкка машыккан. Ал эми өзү Анжыяндын Коргон-Конуш деген жеринде Бердике, Атаке, Итим, Момокон баатырларга аскер үйрөткөнү сүрөттөлөт.

Анализге алынган материалдар кыргыз эли дени –сак жашоо образын аздектөө, ден-соолукту сактоо, чындоо, мекенди коргоого даярдоо боюнча системдүү билим жана тажрыйбага ээ экендигин тастыктап турат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Тандалган чыгармалар жыйнагы: 6-том.-2- бас. Б.: Бийиктик, 2009.- 528 б.
2. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б., 2000. – 438 б.
3. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Б., 2001. – 44 б.
4. Балдар фольклору. Түз. Орозова Г. – Б.: Шам, 1998. – 468 б.
5. Исаков Б. Эр Солтоной. – тарыхый таржымал. 2012- 188. /32 б
6. Кайыпов, С.Т. Кыргыз тамактануу салты жана табыпчылык (памир кыргыздарынын мисалында) И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы:– 6-чыг. – Б., 2011. – 75–84-б.
7. Киргизско-русский словарь. Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии, 1985. – Т. 2. – 480 с.
8. Колбасенко. И.С. Некоторые обычаи и поверья, имеющие акушерское значение. Киев, 1889, вып. V, 123 с.
9. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. Түз. К. Жусупов. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 576 б.
10. Манас энциклопедиясы, 1995, 2-том, 224-бет
11. Молдобаев И. «Манас» эпосундагы элдик медицина Китепте: Манасчылар кыргыз элинин руханий инсандары. –Б.: 1993-126 б
12. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – Спб, 1885. – Т. V. – 311 с.
13. Семенов Тянь-Шаньский П.П. Путешествие в Тянь-Шань. М., 1947, 88-б
14. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.- Б.: 1993. - 143.